

Geleerde pausen

Door de bank genomen zijn kerkvorsten geen geleerden. Van de lange rij opvolgers van Petrus passen de meesten in de categorie politicus, niet zelden van een uitzonderlijk geraffineerd kaliber. Daarmee is niet gezegd dat pausen doorgaans niet zouden hebben 'doorgeleerd'.

Sinds zijn intrede in de Hellenistische wereld heeft het christendom onderwijs in taal en cultuur hoog in het vaandel gehad, en reeds vanaf het prille begin hebben christelijke bisschoppen uitgeblonken in retorisch vermogen. En ook al is, in de loop van de middeleeuwen, de geletterdheid van de plattelands clerus tot beschamende diepten gezonken, dan nog kon de hoge cultuur bogen op een continue presentie en kwaliteit. Dat het er in de middeleeuwen wat dat betreft primitief aan toe zou zijn gegaan, berust op achterwaartse projecties van de Renaissance. De terugkeer naar de bronnen - en normativiteit - van de antieke cultuur en de daarmee gepaard gaande desavouering van de middeleeuwen als duistere periode, was een kunstmatige fictie die overigens, in zijn taaie doorwerking in de westerse cultuur, zijn uitwerking niet heeft gemist. Pausen waren dus per definitie geschoold en soms geleerd, geleerd genoeg in ieder geval om het 'leerambt' uit te oefenen. Dat maakt hen echter niet automatisch tot echte geleerden, denkers en bedenkers van oude en nieuwe dingen. Dat slag denkers is in de geschiedenis van het pausdom spaarzaam vertegenwoordigd, niet zonder reden zoals we zullen zien.

Herder en magister

Hoe zit het dan eigenlijk met het befaamde leergezag van Rome en de paus? *Roma locuta, causa finita*. De claim dat de paus niet alleen herder maar ook leraar, magister is en als zodanig het laatste woord heeft in leerstellige, ethische en politieke zaken. Hier is het op zijn plaats te beseffen dat het centralisme van Rome, anders dan de aanspraak op een tijdloze traditie waarop dit centralisme is gebaseerd, een *historisch* feit is. Natuurlijk heeft Rome altijd een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de christelijke kerk. Maar, anders dan de traditie suggereert, is die rol

vrijwel altijd controversieel geweest. Tot de val van het Romeinse rijk speelden de patriarchaten van Alexandrië, Antiochië, Jeruzalem en Constantinopel een minstens even belangrijke rol, terwijl in de middeleeuwen zelf de rol van de paus vrijwel continu omstreken is geweest. Dat, in termen van Rooms gezag, alles altijd koek en ei zou zijn geweest berust op fictie. Pausen hebben hun positie moeten bevechten, altijd en overal, hetzij tegen de vorsten hetzij tegen krachten vanuit de kerk zelf.

'Pausen hebben hun positie moeten bevechten, altijd en overal, hetzij tegen de vorsten hetzij tegen krachten vanuit de kerk zelf'

Het echte centralisme zoals wij dat (menen te) kennen is een product van de moderniteit. Tijdens twee grote na-middeleeuwse concilies, Trente (1545-1563) en Vaticanum I (1869-1870), zijn de contouren ontworpen van de Rooms Katholieke kerk met de centralistische gezagsstructuur zoals die tot op de dag van vandaag functioneert. Dat juist die gezagsstructuur een gecompliceerde zaak is wordt vaak verhuld door het monolithisch karakter van pauselijke uitspraken en beschikkingen. Daarentegen vangen we een glimp van die complexiteit op als er iets mis gaat. En dat laatste gebeurt dan weer vooral als de pauselijke zetel, zoals op het ogenblik het geval is, niet door een 'diplomaat' bezet wordt. Een geleerde, die boeken heeft geschreven over Augustinus en middeleeuwse theologie, dat is de huidige paus Benedictus XVI in de eerste plaats. Zijn pessimistische en op confrontatie gerichte kijk op de wereld ontleent hij aan diezelfde Augustinus waarbij de middeleeuwen hem in zekere zin al te modern, te optimistisch zijn. Hoe anders ogen zijn voorgangers! Ofschoon controversieel

Burcht Pranger is hoogleraar in de geschiedenis van het christendom aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Paus Benedictus XVI schreef boeken over Augustinus en middeleeuwse theologie. Maar zijn geleerdheid zit hem in de weg. Het ontbreekt hem aan politiek besef en gevoel voor diplomatie.

vanwege zijn politieke optreden tijdens het nazi-regime, Pius XII was een diplomaat pur sang, wellicht tot in het karikaturale; Johannes XXIII op het eerste gezicht misschien iets minder hoewel zowel zijn carrière (visitator in Bulgarije, Turkije en Griekenland) als zijn optreden (Vaticanum II) anders doen vermoeden; Paulus VI idem dito, gepikt en gemazeld in de Vaticaanse diplomatie en over de politieke ambities van Johannes Paulus II bestaat geen twijfel. Het voorbeeld van Benedictus XVI maakt duidelijk hoe het iemand die weliswaar jarenlang vanuit het Vaticaan over de orthodoxie van de Katholieke Kerk heeft gewaakt, toch kan ontbreken aan politiek besef. Zijn geleerdheid zit hem in de weg (Bijvoorbeeld de rel over de islam naar aanleiding van het citeren van een middeleeuws-griekse, 'wetenschappelijke' bron waarvan de paus de taal en code begreep maar zijn gehoor en de pers in het geheel niet). Schrijnender nog is het recente optreden van Benedictus waarbij hij, in zijn 'theoretische' wens het ideaal van een Latijnse christenheid uniform en alomvattend te herstellen, geëxcommuniceerde bisschoppen in de moederschoot van de kerk liet terugkeren, zonder te letten op de onacceptabele uitspraken van een van hen over de Holocaust.

Theorie van de twee zwaarden

Ons beeld van de middeleeuwse kerk en samenleving als homogeen christelijk en centralistisch gestuurd vanuit Rome is, zoals gezegd, sterk bepaald door een simplistische opvatting van centralisme zoals ik die zojuist geschetst heb. Zoals zoveel in onze opvattingen over de middeleeuwen blijkt wat wij voor authentiek middeleeuws houden vaak rechtsreeks afkomstig uit de

negentiende eeuw. Voor wie de taal en code niet kent ligt het ook zo voor de hand de middeleeuwen op hun woord te geloven. Zo is de taal van het pausdom altijd al absolutistisch geweest, zowel in de autoriteitsclaim over de gelovigen als over de politiek. En natuurlijk kan het niet ontkend worden dat de pausen in de middeleeuwen zeer machtig waren en de vorsten dwongen met die macht rekening te houden. Dat wil echter niet zeggen dat de taal waarin machtsaanspraken gewikkeld zijn samenvalt met het succes ervan. Kijken we naar de drie 'machtigste' en meest politieke pausen van de middeleeuwen: Gregorius VII (1073-1085), Innocentius III (1198-1216) en Bonifatius VIII (1294-1303). Zij allen hebben kracht bijgezet aan de theorie van de twee zwaarden, het geestelijk en het wereldlijk zwaard, waarbij de wereldlijke macht van de vorsten ondergeschikt was aan de geestelijke macht van de paus. Die geestelijke macht vertaalde zich op zijn beurt weer in wat wij macht 'tout court' zouden noemen waaraan maar weinig geestelijks te ontwaren viel. Deze theorie van de twee zwaarden werd verder geschraagd door de befaamde *Donatio Constantini*, een - naar later bleek, fictieve - schenkingsoorkonde waarin Constantijn de Grote de toenmalige paus, Silvester I niet alleen erkend heeft als hoofd van de Kerk maar hem ook het wereldlijk gezag heeft afgestaan over het westelijk deel van het Romeinse Rijk. Het succes van Gregorius VII tijdens de investituurstrijd, gesymboliseerd in de gang van Hendrik IV naar Canossa (1077), kan niet verhullen hoe fragiel en omstreden deze pauselijke aanspraken zouden blijven. Mag Gregorius VII zich nog op het wapenfeit van Canossa kunnen beroepen, de taal van Bonifatius

▽
Paus Gregorius I dicteert gregoriaanse gezangen, ca 1000. Gregorius de Grote was zowel een geleerde als een succesrijk diplomaat.

VIII neigt al veel meer naar holle retoriek, niet meer in overeenstemming met de ontwikkelingen in het veld zoals de opkomst van de nationale staten.

Politieke macht en spiritualiteit

De wisselwerking tussen 'geestelijk' en 'wereldlijk' is vanuit modern perspectief maar moeilijk voor te stellen. Wat wij kennen is het vaak weinig subtiele optreden van een kerk die, met name in zaken van ethiek en moraal (abortus, euthanasie) haar wil

aan de politiek tracht op te leggen. Hoewel de westerse middeleeuwen onder de aegis van de Rooms Katholieke Kerk leefden, zorgde juist die universaliteit voor een veel gevarieerder en dynamischer beeld in zaken van religie

'Franciscus is de bedenker van de kerststal met de theatrale en aardse verbeelding van eenvoud en nederigheid'

en moraal. Als voorbeeld noem ik de opkomst van de Franciscaanse orde onder het papaat van Innocentius III (1198-1216). Innocentius wordt als een van de grote middeleeuwse pausen beschouwd verantwoordelijk voor de opkomst van de 'pauselijke monarchie'. Zo heeft hij in 1215 het befaamde derde Lateraans concilie georganiseerd waar tal van beslissingen genomen zijn met een verstrekkende uitwerking in de eeuwen die volgden, van het sacrament van het huwelijk tot de instelling van de Inquisitie. Ook deze 'dienaar van de dienaren Gods' blonk niet uit door politieke ingetogenheid, hoewel hij een later veel gelezen traktaat over de wereldverachting (*contemptus mundi*) op zijn naam heeft staan. Dat laatste is minder vreemd dan het lijkt. Politieke macht sloot niet per definitie gevoeligheid voor het spirituele uit. Een ander besluit van het Lateraans concilie zet deze stelling kracht bij: de goedkeuring van de Franciscaanse orde. Ook hier moeten we ons van anachronismen ontdoen alvorens de reikwijdte van het een en ander te beseffen. Het katholieke christendom met zijn aandacht voor persoonlijke en emotioneel geladen vroomheid zoals deze bijvoorbeeld tot uiting komt in de Christusdevotie (de

lijdende Christus, de affectief betrokken toeschouwer) is van vrij recente datum. In ieder geval heeft het christendom het 1200 jaar zonder dit soort devotie gedaan-waarbij, wat Christus betreft, veel meer de nadruk gelegd werd op diens triomfantelijke overwinning van de dood dan op diens lijden. De opkomst van een meer gevoelsgeladen devotie heeft zich betrekkelijk snel voltrokken. Bernard van Clairvaux (1090-1153) is er mee begonnen en Franciscus van Assisi (1181-1226) heeft het een en ander verder ontwikkeld. Franciscus was het prototype van de anti-intellectueel en vanuit het perspectief van gevoelsvroomheid is hij de confrontatie met de kerkleiding aangegaan. Franciscus is de bedenker van de kerststal met de theatrale en aardse verbeelding van eenvoud en nederigheid. Van Franciscus stamt de aandacht voor de lijdende Christus aan het kruis. Van hem stamt evenzeer de gedachte van de navolging van Christus (later zo beeldend uitgewerkt door Thomas à Kempis) een navolging die niet zozeer bestond uit een morele inspiratie als wel uit een letterlijke identificatie van de gelovige met Christus zoals uitiem tot uiting kwam in de befaamde stigmatisatie, het visioen van Franciscus waarin zijn handen en voeten fysiek en tot bloedens toe werden doorboord. Dit alles was zowel de schoolmeesters in de theologie, de abten van de kloosters die grote delen van Europa regeerden, als de paus in Rome vreemd. Toch is het Franciscus, die zijn beweging begonnen was buiten de kerkelijke autoriteiten om, gelukt om toegang te krijgen tot de paus om deze vervolgens te overreden deze nieuwe orde goed te keuren. Het ging hier om dezelfde paus, Innocentius III, die de Inquisitie heeft ingesteld en de aanzet heeft gegeven tot een meedogenloze vervolging van 'ketterse' bewegingen zoals de Katharen. Hebben we hier te maken met een Realpolitiker of met iemand die oprecht voor nieuwe ideeën openstond? De vraag is, historisch gezien, niet adequaat genoeg en kan daarom niet accuraat worden beantwoord. Het staat als een paal boven water dat Innocentius III een gewiekst politicus was. Daarmee is het 'spirituele' element echter allerminst uitgebannen. Wel kan het feit dat Innocentius niet tot het gilde van geleerde theologen behoorde (een groep die in die periode een snelle opkomst doormaakte, met name in Parijs), hebben bijgedragen aan zijn openheid voor een nieuwe beweging als die van Franciscus. Niet dat die geleerden conservatief waren. Zij konden echter pas floreren op grond van een politieke infrastructuur waarvoor Franciscus in zijn onschuld en Innocentius met zijn politieke besluitvorming de basis hadden gelegd. Deze twee hadden de ruimte geschapen voor bewegingen en een beweeglijkheid die verder gingen dan de statische structuur van maatschappij en kerk tot dan toe had toegelaten.

Gregorius de Grote

Ik sluit af met een paus die zowel een succesrijk geleerde als een succesrijk diplomaat was: Gregorius de Grote (590-604). Gregorius wordt vaak gezien als de eerste middeleeuwse paus. Tegelijk was hij de laatste vertegenwoordiger van het antiek-christelijke Rome. Afkomstig uit een oude Romeinse senatorenfamilie begon hij zijn carrière als prefect van Rome. Door zijn afkomst zat het besturen hem in het bloed. Dat kwam hem van pas kwam toen hij besloot, na het besturen van de stad, het wereldlijke leven in te ruilen voor het geestelijke. Want, anders dan men wellicht zou denken, bracht de nieuwe levensstaat van monastieke teruggetrokkenheid weinig rust met zich mee. Weliswaar bouwde Gregorius zijn vooroudertlijk paleis in Rome

'De invloed van Gregorius op de middeleeuwen was enorm'

op de mons Caelius tegenover de Palatijn om tot een klooster, maar al spoedig werd, nu vanuit kerkelijke hoek, een beroep gedaan op zijn bestuurlijke kwaliteiten. Zo werd hij pauselijk legaat in Constantinopel en vervolgens paus. Daarmee was hij, wat het besturen betreft, terug bij af omdat, in afwezigheid van een politiek alternatief, het al spoedig de paus was die Rome bestuurd en beschermde tegenover de oprukkende Longobarden. Dat Gregorius al deze activiteiten tegen zijn zin ondernam, spreekt voor zich, maar heeft tegelijk invulling gegeven aan een literair cliché dat ouder was dan het christendom: het beschouwelijke en intellectuele type dat tegen zijn zin zich in het actieve leven beweegt maar tegelijk aan deze tegenzin kracht ontleent zowel om in de politiek overeind te blijven als om de bezinning te verdiepen. Gregorius heeft op beide gebieden zijn sporen verdiend. Als paus en bestuurder was hij succesrijk zowel in Rome zelf als in het behartigen van de belangen van de Kerk in de wereld. Zo heeft hij het initiatief genomen tot de kerstening van Engeland, een beslissing met verreikende gevolgen, niet in de laatste plaats omdat de eerste culturele opleving na de val van het Romeinse rijk met name vanuit Engeland geïnitieerd zou worden. Daarnaast is zijn blijvende belangstelling voor het monastieke leven van groot belang. Als biograaf van de grondlegger van het westerse monnikendom, Benedictus van Nursia, heeft hij een enorme impuls gegeven aan de verbreiding van de Benedictijnse regel en daarmee aan de vormgeving van de vroegmiddeleeuwse westerse maatschappij. Bij dat alles vond hij tijd voor het schrijven van bijbelcommentaren en andere ge-

leerde beschouwingen. Kortom, een erudiete paus wiens diep geworteld verlangen zich uit de wereld terug te trekken zich materialiseerde in een combinatie van actie en bezinning. De invloed van Gregorius op de middeleeuwen was enorm. Tegelijk was hij uitzonderlijk en vrijwel eenmalig door de uitgekende balans van actie en contemplatie. Beide elementen hebben door de eeuwen heen een vast onderdeel gevormd van pauselijke ambities. De onmogelijkheid zo'n evenwicht tot stand te brengen mag hebben gezorgd voor spectaculaire acties (Canossa, de Franciscaanse orde, het kunstpatronaat van de Renaissance, de Contrareformatie, de val van het communisme et cetera) die, afhankelijk van het perspectief van waaruit men de geschiedenis beziet, hetzij als succesrijk hetzij als mislukt en misplaatst bestempeld kunnen worden. Maar juist het spectaculaire karakter van het pausdom heeft de fragiliteit van de hele constructie aan het oog onttrokken. Uitglijders als die van Benedictus XVI leggen daarom een probleem bloot dat op meer wijst dan een incident. Ook hier knaagt de tand des tijds. De instelling met het langste verleden en de grootste claim op eeuwigheidswaarde blijkt uiteindelijk niets meer en minder dan een historisch fenomeen.

Giotto, één van de 28 fresco's over het leven van Franciscus van Assisi, St. Franciscusbasiliek, Assisi.

LITERATUUR

- W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, **Eeuwen des Onderscheids: een Geschiedenis van de Middeleeuwen**, Bert Bakker, Amsterdam 2004.
J.H. Lynch, **The Medieval Church**, Longman, London 1992.
C. Morris, **The Papal Monarchy, the Western Church from 1050 to 1250**, Oxford University Press, Oxford, 1991.
R.W. Southern, **Western Society and the Church**, Penguin Books, Londen 1970.